

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ГАРГАТ-УКРАЇНЧУК Ольга Миронівна

УДК 343.1:343.131.7

ПРЕЗУМПЦІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата юридичних наук

Одеса – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник заслужений юрист України,
академік Академії наук Вищої освіти України,
доктор юридичних наук, професор
БАСАЙ Віктор Давидович,
директор Навчально-консультаційного центру
Одеської національної юридичної академії
у м. Івано-Франківську

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
АЛЕНІН Юрій Павлович,
Одеська національна юридична академія,
завідувач кафедри кримінального процесу;

кандидат юридичних наук, доцент
СЛИВИЧ Іван Іванович,
Ужгородський національний університет,
доцент кафедри кримінального права

Захист відбудеться « » лютого 2010 року о ___ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.03 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий « » січня 2010 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

П.П. Музиченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Необхідною умовою побудови правової держави в Україні є реформування кримінально-процесуального законодавства з метою посилення захисту прав учасників кримінального процесу і приведення цієї галузі законодавства у відповідність до міжнародних стандартів. Основні напрями реформування кримінально-процесуального права на сучасному етапі визначаються Концепцією вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленою Указом Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006, та Концепцією реформування кримінальної юстиції України, затвердженою Указом Президента України від 08.04.2008 р. № 311/2008, у нормах яких відзначається, що судочинство та належний захист прав і свобод людини можливі лише за наявності досконалого процесуального законодавства.

Визначення напрямів удосконалення кримінально-процесуального законодавства зумовлює необхідність проведення дослідження змісту правових явищ, безпосередньо пов'язаних із процесом реалізації кримінально-процесуальних норм. Одним із таких правових явищ є презумпції, які виступають специфічною правовою формою в законодавстві України. В останнє десятиліття інтерес українського законодавця до цього правового явища суттєво зріс, про що свідчить, зокрема, закріплення у ч. 1 ст. 62 Конституції України презумпції невинуватості.

У той же час, у чинному законодавстві України відсутня чітка позиція щодо ролі та місця правових презумпцій у регулюванні суспільних, у тому числі й кримінально-процесуальних, відносин. Часто елементи правових презумпцій виражені в тексті нормативно-правових актів латентно, що ускладнює застосування презумпцій на практиці.

Недостатня кількість ґрунтовних досліджень, присвячених дії презумпцій у кримінальному судочинстві, зумовлює відсутність у кримінально-процесуальній науці до теперішнього часу їх чіткої концепції. Немає єдності думок з приводу юридичної природи, класифікації, значення та місця цього елемента правової системи не тільки в теорії держави і права, але й у кримінальному процесі України, оскільки презумпції розглядаються в розділах, присвячених видам правових норм, тлумаченню норм права, юридичній техніці. Проте, правові презумпції, відомі різним правовим системам, мають самостійне наукове та практичне значення і як об'єкт вивчення потребують комплексного дослідження.

Науково-теоретичним підґрунтям дисертаційного дослідження стали роботи українських та зарубіжних вчених і практиків: В.Д. Арсеньєва, В.К. Бабаєва, М.І. Бажанова, В.Д. Басая, О.І. Бережного, М.Н. Броннікової, Л.М. Васильєва, Є.Ю. Веденєєва, В.П. Воложаніна, Т.С. Гавриш, А.В. Гриненка, Ю.М. Грошевого, Ю.Г. Зуєва, В.І. Камінської, Є.Г. Коваленка, М.Й. Коржанського, В.В. Крижанівського, О.О. Кримова,

Л.Л. Кругликова, О.А. Кузнєцової, Я.Б. Левенталя, І.А. Лібуса, В.О. Морквіна, Я.О. Мотовіловкєра, В.А. Ойгензіхта, І.Л. Петрухіна, А.Л. Ривліна, І.В. Рогатюка, А.В. Смирнова, Л.П. Смишляєва, М.С. Строговича, О.М. Сичової, Є.Б. Тарбагаєва, А.В. Федотова, О.З. Хотинської, Н.Н. Цуканова, З.М. Черніловського, Д.М. Щокіна, Г.Ю. Юдківської та інших.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених сутності та змісту правових презумпцій у кримінальному процесі, дослідженню в юридичній науці піддавалися, як правило, тільки презумпція невинуватості та презумпція істинності вироку, що набрав законної сили. Комплексні наукові дослідження правових презумпцій у кримінальному процесі за часів незалежності України відсутні, а проблеми правового регулювання цього явища врегульовані недостатньо. Особливої актуальності вони набувають сьогодні, коли триває робота над розробкою нового КПК України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає положенням «Концепції удосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів», схваленої Указом Президента України № 361/2006 від 10 травня 2006 року, «Концепції реформування кримінальної юстиції», затвердженої Указом Президента України від 08 квітня 2008 року № 311 /2008, Пріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2005-2010 рр., рекомендованих відділеннями Академії правових наук України (п. 6), а також є складовою частиною наукових досліджень кафедри кримінального процесу Одеської національної юридичної академії за темою «Проблеми ефективності кримінально-процесуального законодавства у сфері боротьби зі злочинністю та охорони прав особистості в умовах формування правової держави» на 2006-2010 рр.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є комплексний науковий аналіз правових презумпцій, які застосовуються у кримінальному процесі України.

Зазначена мета наукового дослідження зумовила необхідність розв'язання наступних завдань:

охарактеризувати етапи виникнення та розвитку презумпцій у кримінальному процесі;

з'ясувати поняття, ознаки та значення правових презумпцій у кримінальному процесі;

визначити критерії класифікації та види правових презумпцій, які застосовуються у кримінальному процесі України;

дослідити загально-правові презумпції та їх дію у кримінальному процесі України;

здійснити аналіз кримінально-процесуальних презумпцій та визначити їх дію при провадженні у кримінальних справах;

обґрунтувати закономірності формування правових презумпцій на сучасному етапі розвитку кримінально-процесуального законодавства України;

сформулювати науково-обґрунтовані пропозиції з удосконалення кримінально-процесуального законодавства України щодо практичного застосування правових презумпцій.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані із застосуванням правових презумпцій у кримінальному процесі України.

Предметом дослідження є норми права, які регулюють правові презумпції у кримінальному процесі України.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети у процесі дослідження використана система загальнонаукових і спеціальних методів пізнання правових явищ. Зокрема, діалектичний метод, який дав можливість розглянути поставлені проблеми в динаміці, в їх взаємозв'язку, особливо при дослідженні природи правових презумпцій у кримінальному процесі та їх ознак. Структурно-функціональний метод дозволив виявити системний зміст поняття правових презумпцій, а відтак – визначити сферу дії законодавства щодо їх правового регулювання. Системно-структурний метод застосовувався, зокрема, для розмежування фактичної і правової, матеріально-правової і процесуальної, спростовної і неспростовної презумпції, наукового аналізу визначення поняття «правова презумпція», а також для проведення класифікації цього правового явища. Порівняльно-правовий метод застосовувався для зіставлення конституційних, кримінально-процесуальних, кримінально-правових норм законодавства України, деяких інших країн, що дало можливість внести конкретні пропозиції щодо удосконалення чинного КПК України та проекту КПК України. Метод історичного аналізу дав змогу показати процес становлення та розвитку правових презумпцій у системі права. Спеціально-юридичний аналіз норм чинного законодавства та практики їх застосування відносно дослідження правових презумпцій дозволив виявити прогалини та суперечності у нормативних актах і сформулювати пропозиції для удосконалення чинного законодавства. Статистичний метод застосовувався при вивченні та узагальненні слідчої і судової практики, формуванні та обґрунтуванні висновків за їх результатами. Усі методи дослідження використовувалися у їх діалектичному взаємозв'язку і дозволили вийти на нові наукові та практичні позиції.

Емпіричну базу дослідження становлять дані, отримані в результаті вивчення 153 кримінальних справ, розглянутих Верховним Судом України, апеляційними та місцевими судами загальної юрисдикції протягом 2003 – 2009 років; дані, отримані при опитуванні 123 дізнавачів, слідчих, прокурорів і суддів місцевих судів. Це сприяло формуванню широкої емпіричної бази дослідження, яка забезпечує належну репрезентативність його висновків.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена актуальністю теми дисертації та полягає в тому, що вона є першим у кримінально-процесуальній науці України комплексним монографічним дослідженням теоретичних і практичних проблем правових презумпцій.

У межах дослідження одержані такі результати, що складають наукову новизну та виносяться на захист:

уперше:

запропоновано авторське визначення поняття «правова презумпція». Правові презумпції в кримінальному процесі – це прямо або побічно закріплені в кримінально-процесуальних нормах вірогідні припущення, які відображають звичайний порядок зв'язку між предметами та явищами стосовно існування юридичних фактів при наявності уже відомих або встановлених інших юридичних фактів з метою досягнення завдань кримінального процесу;

обґрунтовано доцільність нормативного закріплення презумпції знання закону шляхом доповнення статті 68 Конституції України частиною 3 наступного змісту: «У разі порушення норм права посадові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, підприємств, установ та організацій, а також громадяни вважаються такими, що знають норми чинного законодавства, якщо інше не буде встановлено в передбаченому законом порядку»;

визначено поняття презумпції недопустимості доказів, отриманих із порушенням норм кримінально-процесуального закону. Вказана презумпція полягає в тому, що у випадку заявлення учасниками судового розгляду клопотання про виключення з дослідження у судовому розгляді справи доказів, отриманих з порушенням норм кримінально-процесуального закону, вони вважаються недопустимими, якщо стороною обвинувачення не буде доведено допустимість джерел, суб'єктів, способів, засобів і методів отримання цих доказів;

запропоновано виділення презумпції достовірності фактичних обставин справи, що не досліджувалися судом першої інстанції при застосуванні спрощеного порядку судового розгляду кримінальної справи. Ця презумпція полягає в тому, що докази стосовно фактичних обставин кримінальної справи та розміру цивільного позову, які не досліджувалися судом у зв'язку з їх неоспоренням учасниками судового розгляду, вважаються достовірно встановленими та не підлягають перегляду в апеляційному порядку;

отримали подальшого розвитку та удосконалення:

висновок про те, що ознаки, які характеризують правові презумпції, умовно можна поділити на два види: 1) ознаки, які характеризують логічну природу правових презумпцій: презумпції є узагальненнями індуктивного та дедуктивного характеру; вони відображають звичайний порядок предметів або явищ матеріального світу; презумпції є узагальненнями вірогідними, де

їх значення визначається ступенем вірогідності, який притаманний для них у кожному конкретному випадку; узагальнення їх існування можливе тільки через наявність загального причинно-наслідкового зв'язку між предметами і явищами; 2) ознаки, які характеризують юридичну природу правових презумпцій: презумпцію потрібно вважати правовим явищем, оскільки вона відображає звичайний порядок зв'язку між предметами та явищами у системі права; презумпція міститься в нормі права, причому знаходить своє закріплення в ній прямим або непрямым способом; наявність нормативного механізму реалізації правової презумпції у кримінальному процесі; правова презумпція регулює суспільні відносини, оскільки припускає необхідність (обов'язок) визнання без доказів закріпленого в ній припущення встановленим, якщо не буде доведено протилежне;

теоретичні положення про те, що значення правових презумпцій полягає у такому: 1) у впливі на формування кримінального процесу в цілому, його окремих інститутів, а також в їх безпосередньому впливі на окремі стадії процесу; 2) у впливі на процес доказування, оскільки правові презумпції можуть впливати на предмет і межі доказування, брати участь в розподілі обов'язку доказування; 3) у тому, щоб полегшити та прискорити процес встановлення істини, що свідчить про їх спрямованість на досягнення завдань кримінального процесу;

висновок щодо необхідності удосконалення нормативного закріплення правової презумпції законності правових актів шляхом доповнення статті 8 Конституції України частиною 4 такого змісту: «Правові акти, що видаються органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, громадськими об'єднаннями та їх посадовими особами, а також процесуальні рішення, прийняті у кримінальних, цивільних, господарських та адміністративних справах вважаються законними, поки інше не буде доведено у встановленому законом порядку»;

висновок про необхідність розмежування понять «презумпція невинуватості» та «принцип презумпції невинуватості». Принцип презумпції невинуватості є нормативно закріпленою сукупністю імперативних приписів, які встановлені нормами кримінально-процесуального законодавства та є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності. Презумпція невинуватості також набула нормативного закріплення, але вона є спростовним припущенням, спростування якого призводить до втрати нею значення імперативного припису;

дослідження теоретичних проблем використання преюдицій при доказуванні у кримінальних справах. Їх використання повинно розглядатися виключно як право суду щодо покладення в основу вироку або іншого судового рішення, що постановляється ним, тих або інших обставин справи без їх повторного дослідження. Суд вправі покласти в основу вироку у кримінальній справі, що розглядається ним, встановлені раніше преюдиційні

факти тільки за умови, що їх достовірність не викликає у суду сумнівів і не обмежує право підсудного на захист;

теоретичні напрямки удосконалення інституту презумпцій. Обґрунтовується доцільність виділення на сучасному етапі розвитку кримінально-процесуального законодавства України таких галузевих презумпцій: 1) презумпції необ'єктивності особи, що провадить дізнання, слідчого, прокурора та судді, що підлягають відводу; 2) презумпції недопустимості доказів, отриманих із порушенням норм кримінально-процесуального закону; 3) презумпції достовірності фактичних обставини справи, що не досліджувалися судом першої інстанції при застосуванні спрощеного порядку судового розгляду кримінальної справи; 4) презумпція допустимості матеріалів, отриманих у ході міжнародного співробітництва.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені у роботі висновки і практичні рекомендації, а також пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства мають обґрунтовану теоретичну та практичну спрямованість і можуть бути використані у:

науково-дослідній сфері – для подальших розробок та досліджень актуальних проблем правових презумпцій;

правотворчій сфері – при розробці нового КПК України, при внесенні змін до чинного законодавства України;

правозастосовчій діяльності – як рекомендації для удосконалення практичної діяльності осіб, що проводять дізнання, слідчих, прокурорів, суддів у відповідних стадіях кримінального процесу, а також учасниками кримінального процесу;

навчальному процесі – при викладанні дисциплін «Кримінальний процес», «Криміналістика», а також у науково-дослідній роботі студентів, аспірантів та ад'юнктів, при підготовці навчально-методичної літератури.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею. Основні теоретичні положення та розробки, які характеризують наукову новизну дослідження, теоретичне і практичне значення його результатів, одержані автором особисто.

У співавторстві з Басаєм В.Д. опублікована стаття, в якій автором проаналізовано юридичну природу та проблеми застосування презумпції добропорядності громадян у кримінальному процесі України. Особистий внесок здобувача у цій роботі становить не менше 50 відсотків від загального обсягу тексту.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорювалася на кафедрі кримінального процесу Одеської національної юридичної академії. Результати дисертаційного дослідження доповідалися на трьох конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Актуальні правові питання очима молодих вчених» (м. Київ, 2009 р.); Науково-практичній конференції «Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і

правозастосовчій діяльності» (м. Київ, 2009 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 2009 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображені у 7 наукових статтях, 4 з яких опубліковані у фахових виданнях, що входять до переліку, затвердженого ВАК України та 3 – тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Обсяг і структура дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дослідження складає 191 сторінку, з яких: 175 сторінок – основний текст дисертації, 16 сторінок – список використаних джерел (161 найменування).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження та її актуальність; зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено об'єкт, предмет, мету й завдання дослідження; розкрито його методологічні та теоретичні засади; висвітлено наукову новизну одержаних результатів та їх практичне значення; наведено дані про апробацію результатів дослідження та публікації.

У **розділі 1 «Історичний розвиток і сучасний стан інституту презумпцій»**, що складається з трьох підрозділів, здійснено аналіз позицій вітчизняних і зарубіжних вчених, які досліджували правові презумпції; досліджено процес історичного розвитку інституту презумпцій; охарактеризовано їх поняття, ознаки та значення; визначено критерії класифікації та види правових презумпцій, які застосовуються у кримінальному процесі України.

У **підрозділі 1.1. «Виникнення та розвиток презумпцій у кримінальному процесі»** надається характеристика етапів виникнення та розвитку презумпцій.

Зазначається, що презумпція як соціальне та правове явище виникла достатньо давно, але простежити момент зародження цього явища фактично є неможливим. Найчастіше походження категорії «презумпція» пов'язується з римським правом, коли судочинство здійснювалося шляхом проголошення наперед встановлених формул, що істотно спрощувало вирішення суперечок у суді. У подальшому потреба правосуддя у спеціальних способах, спрямованих на спрощення порядку збирання та дослідження доказів, що надаються суду, призвело до виникнення та запровадження правових припущень, які одержали назву «презумпції».

На основі аналізу юридичної літератури в історії розвитку наукових поглядів на правові презумпції умовно можна виділити три етапи: 1) поодинокі згадки про правові презумпції в працях юристів (період

Стародавнього Риму); 2) ототожнення правових презумпцій із доказами, у тому числі із непрямими доказами (період Середньовіччя); 3) виділення презумпцій у самостійну правову категорію (із середини XIX століття та до наших днів), який включає в себе дорадянський, радянський та пострадянський періоди.

У *підрозділі 1.2. «Поняття, ознаки та значення презумпцій»* досліджуються різноманітні точки зору вчених з приводу сутності правових презумпцій та формулюється авторське визначення поняття «правова презумпція» у відповідності до вимог кримінального процесу.

Правові презумпції наділені логічною та правовою природою, що зумовлює притаманність їм відповідних ознак, які умовно можна поділити на два види: 1) ознаки, які характеризують логічну природу правових презумпцій: по-перше, презумпції є узагальненнями індуктивного та дедуктивного характеру; по-друге, вони відображають звичайний порядок предметів або явищ матеріального світу; по-третє, презумпції є узагальненнями вірогідними, де їх значення визначається ступенем вірогідності, який притаманний для них у кожному конкретному випадку; по-четверте, узагальнення їх існування можливе тільки через наявність загального причинно-наслідкового зв'язку між предметами і явищами; 2) ознаки, які характеризують юридичну природу правових презумпцій: по-перше, презумпцію потрібно вважати правовим явищем, оскільки вона відображає звичайний порядок зв'язку між предметами та явищами у системі права; по-друге, презумпція міститься в нормі права, причому знаходить своє закріплення в ній прямим або непрямим способом; по-третє, наявність нормативного механізму реалізації правової презумпції у кримінальному процесі; по-четверте, правова презумпція регулює суспільні відносини, оскільки припускає необхідність (обов'язок) визнання без доказів закріпленого в ній припущення встановленим, якщо не буде доведено протилежне.

Правові презумпції в кримінальному процесі – це прямо або побічно закріплені нормами кримінально-процесуального законодавства вірогідні припущення, які відображають звичайний порядок зв'язку між предметами та явищами стосовно існування юридичних фактів при наявності уже відомих або встановлених інших юридичних фактів з метою досягнення завдань кримінального процесу.

Значення правових презумпцій полягає у такому: 1) у впливі на формування кримінального процесу в цілому, його окремих інститутів, а також в їх безпосередньому впливі на окремі стадії процесу; 2) у впливі на процес доказування, оскільки правові презумпції можуть впливати на предмет і межі доказування, брати участь в розподілі обов'язку доказування; 3) у тому, щоб полегшити та прискорити процес встановлення істини, що свідчить про їх спрямованість на досягнення завдань кримінального процесу.

У підрозділі 1.3. «Класифікація презумпцій, які застосовуються у кримінальному процесі України» зазначається, що класифікація, яка використовується для дослідження правових презумпцій, виступає в якості одного зі способів пізнання досліджуваного правового явища та є логічним процесом віднесення конкретної презумпції до того або іншого виду за певними критеріями або підставами. Мета класифікації правових презумпцій полягає у глибокому та детальному вивченні цього правового явища. Класифікація презумпцій дозволяє глибше зрозуміти їх роль у правовому регулюванні, виявити їх суть і виробити конкретні рекомендації з їх практичного використання.

Правові презумпції можуть бути класифіковані за такими підставами: 1) за фактом правового закріплення – фактичні і юридичні презумпції; 2) за сферою дії – загально-правові, міжгалузеві і галузеві презумпції; 3) за можливістю спростування – спростовні та неспростовні презумпції; 4) залежно від закріплення в матеріальному або в процесуальному праві та з урахуванням значення в правовому регулюванні – матеріально-правові і процесуальні презумпції; 5) за формою правового закріплення – прямі та непрямі презумпції; 6) за напрямком дії – презумпції, направлені на забезпечення прав людини, поваги до її честі і гідності, та презумпції, направлені на досягнення істини; 7) залежно від юридичної сили нормативного правового акту, в якому вони містяться – міжнародно-правові, конституційні, такі, що містяться в законах і підзаконних нормативно-правових актах, та локальні презумпції.

Розділ 2 «Характеристика загально-правових презумпцій та їх дія у кримінальному процесі України» складається з трьох підрозділів і присвячений аналізу змісту окремих загально-правових презумпцій та їх впливу на кримінальний процес України, а саме презумпції знання закону, презумпції добропорядності громадян та презумпції законності правових актів.

У підрозділі 2.1. «Поняття та зміст презумпції знання закону» зазначається, що суть презумпції знання закону в кримінальному процесі полягає в тому, що кожна особа вважається такою, що знає закони тієї країни, громадянином якої вона є або на території якої вона постійно проживає, та не звільняється від відповідальності за їх незнання у випадку вчинення нею злочину.

Відзначається, що залучення осіб до участі у кримінальному процесі передбачає необхідність знання ними наданих їм процесуальних прав і покладених на них процесуальних обов'язків. У зв'язку з цим, презумпція знання закону не тільки дозволяє особам, які здійснюють провадження у справі, вважати учасників кримінального процесу такими, що знають закон, але й покладає на особу, що провадить дізнання, слідчого, прокурора та суд обов'язок роз'яснити їм зміст окремих норм закону.

Презумпція знання закону вважається спростованою щодо конкретного випадку її застосування, якщо у передбаченому законом порядку буде доведено, що особа допустила порушення закону внаслідок його незнання. При цьому поняттям «незнання закону» повинні охоплюватися такі часткові випадки як: 1) незнання про наявність закону за наявності поважних причин і виняткових обставин (тяжкої хвороби особи, стихійного лиха, військових дій, захоплення у полон тощо; 2) незнання закону у зв'язку із неможливістю ознайомитися з його змістом (у випадку, якщо нормативно-правовий акт містить гриф «таємно» або «для службового користування» і не був опублікований у відкритих засобах масової інформації).

Вказується, що з урахуванням ролі презумпції знання закону у процесі правового регулювання, вона потребує нормативного закріплення шляхом доповнення статті 68 Конституції України частиною 3 наступного змісту: «У разі порушення норм права посадові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, підприємств, установ та організацій, а також громадяни вважаються такими, що знають норми чинного законодавства, якщо інше не буде встановлено в передбаченому законом порядку».

У *підрозділі 2.2. «Презумпція добропорядності громадян»* вказується, що суть презумпції добропорядності та її використання в правовому регулюванні пов'язана із взаємодією права і моралі та застосовуванням у праві морально-етичних понять і категорій. Термін «добропорядність» виступає підставою визнання поведінки людини такою, що відповідає інтересам суспільства, що зумовлює визначення добропорядності як оціночної категорії.

Презумпція добропорядності у кримінальному процесі виступає в якості самостійного правового явища. Її дія у кримінальному процесі полягає в тому, що вона є однією з основних, початкових засад, на яких ґрунтуються взаємовідносини держави та особи в усіх сферах державного і суспільного життя. Кримінальне судочинство сприймає презумпцію добропорядності, перш за все, як основу взаємовідносин посадових осіб державних органів та учасників кримінального процесу при розслідуванні і судовому розгляді кримінальних справ.

Презумпція добропорядності громадян являє собою вид правової презумпції, побічно закріпленої у кримінально-процесуальних нормах, на підставі якої вважається, що всі громадяни є добропорядними, поки не буде встановлено інше.

Кримінально-процесуальний закон стимулює добропорядну поведінку громадян, встановлюючи гарантії проти недобропорядної поведінки. Проте, можна стверджувати, що, з однієї сторони, норми КПК України запобігають недобропорядній поведінці одних суб'єктів кримінального процесу та захищають від неї інших суб'єктів, а з іншої сторони – кримінально-

процесуальним законом презюмується недобропорядність того або іншого учасника кримінального процесу.

У *підрозділі 2.3. «Презумпція законності правових актів»* досліджуються найбільш актуальні проблеми визнання суб'єктом кримінально-процесуальних відносин законності правових актів як початкового положення їх діяльності.

Презумпція законності правових актів зобов'язує суб'єктів правовідносин визнавати законність правових актів і беззастережно керуватися ними у своїй діяльності та виконувати їх приписи, поки у передбаченому законом порядку не буде встановлено незаконність цих правових рішень. Дія презумпції законності правових актів підлягає поширенню як на загальнообов'язкові нормативно-правові акти, так і на кримінально-процесуальні рішення індивідуального характеру, прийняті у конкретній кримінальній справі. Водночас, презумпція законності правових актів не поширюється на правові акти, які не відносяться до числа кримінально-процесуальних рішень (протоколи допитів, висновки експертів тощо).

Відзначається, що презумпція законності правових актів полягає в покладенні на суб'єктів правовідносин обов'язку визнавати законність загальнообов'язкових нормативно-правових актів і кримінально-процесуальних рішень індивідуального характеру, постановлених у справі, та беззастережно керуватися ними у своїй діяльності та виконувати їх приписи, поки у передбаченому законом порядку не буде встановлено незаконність цих правових рішень.

Презумпція законності правових актів носить правовий характер, але на сьогодні недостатньо повно закріплена нормами вітчизняного законодавства. З урахуванням загально-правового характеру презумпції законності правових актів, вбачається за доцільне нормативно закріпити її шляхом доповнення статті 8 Конституції України частиною 4 такого змісту: «Правові акти, що видаються органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, громадськими об'єднаннями та їх посадовими особами, а також процесуальні рішення, прийняті у кримінальних, цивільних, господарських та адміністративних справах вважаються законними, поки інше не буде доведено у встановленому законом порядку».

У **розділі 3 «Характеристика кримінально-процесуальних презумпцій та їх дія при провадженні у кримінальних справах»**, що складається з трьох підрозділів, досліджується юридична природа та особливості реалізації в кримінальному процесі України презумпції невинуватості, презумпції істинності вироку, що набрав законної сили, а також формування правових презумпцій на сучасному етапі розвитку кримінально-процесуального законодавства України.

У підрозділі 3.1. «Поняття та зміст презумпції невинуватості» подається детальний аналіз презумпції невинуватості як важливої гарантії встановлення істини у кожній кримінальній справі та запобігання необґрунтованому засудженню підсудного.

Окреслюється ознаки, що характеризують презумпцію невинуватості: 1) забезпечення доведеності вини в законному порядку; 2) встановлення винуватості вироком суду. При цьому з огляду на закріплення у вітчизняному законодавстві (п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України, ст. ст. 347 – 383 КПК України) порядку апеляційного оскарження обвинувальних вироків суду, що не набрали законної сили, поділяється думка вчених про доцільність внесення змін до ч. 1 ст. 62 Конституції України, які б передбачали можливість визнання особи винуватою у вчиненні злочину виключно на підставі вироку суду, що набрав законної сили.

Презумпцію невинуватості пропонується визначити як правове положення, яке діє в кожній кримінальній справі та полягає в тому, що до доведення вини особи в законному порядку та встановлення її в обвинувальному вироку суду, що набрав законної сили, особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню та застосуванню щодо неї інших негативних наслідків обвинувачення.

Обґрунтовується доцільність розмежування понять «презумпція невинуватості» та «принцип презумпції невинуватості». Стверджується, що презумпція невинуватості є спростовним припущенням, а тому не може розглядатися як відповідний принцип кримінального процесу, оскільки норми кримінально-процесуального законодавства не передбачають можливості спростування того або іншого принципу у зв'язку з його неістинністю.

Відзначається, що в осіб, які здійснюють провадження у кримінальній справі, на основі зібраних доказів може сформуватися внутрішнє переконання у винуватості підозрюваного чи обвинуваченого у вчиненні злочину, яке є суб'єктивним за своїм характером. Презумпція невинуватості як закріплене нормою ч. 1 ст. 62 Конституції України правове положення діє в повному обсязі незалежно від суб'єктивної думки осіб, які здійснюють провадження у справі, та до підтвердження або спростування її достовірності у вироку суду в конкретній кримінальній справі, що набрав законної сили, повинна сприйматися усіма учасниками кримінального процесу як істинне твердження.

Презумпція невинуватості передбачає взаємозв'язок двох фактів, наявність одного з яких призводить до необхідності визнання іншого: набрання законної сили обвинувальним вироком суду зумовлює визнання особи винуватою і, навпаки, відсутність обвинувального вироку суду, що набрав законної сили, розглядається як обставина, що не дозволяє вважати обвинуваченого винуватим у вчиненні злочину.

У підрозділі 3.2. «Презумпція істинності вироку, що набрав законної сили» досліджується поняття, сутність та можливість спростування презумпції істинності вироку суду, що набрав законної сили, в кримінальному процесі України.

Під презумпцією істинності вироку, що набрав законної сили, пропонується розуміти спростовну презумпцію, яка передбачає, що вирок суду після вступу у законну силу вважається істинним, достовірно відображає фактичну сторону діяння та містить його правильну юридичну оцінку судом, поки він не скасований судом вищестоящої інстанції, та підлягає обов'язковому виконанню всіма державними і громадськими підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами та громадянами на всій території України.

Презумпція істинності вироку, що набрав законної сили, може бути спростована у будь-якій кримінальній справі шляхом встановлення у судовому рішенні, постановленому судом вищестоящої інстанції, недостовірності відображення фактичної сторони діяння або неправильності його юридичної оцінки судом нижчестоящої інстанції. З моменту постановлення судом вищестоящої інстанції рішення про скасування вироку суду нижчестоящої інстанції, презумпція істинності перестає діяти стосовно вироку суду першої або апеляційної інстанції, а починає діяти стосовно ухвали суду касаційної або виключної інстанції.

Визнаючи презумпцію істинності вироку, що набрав законної сили, спростовною, кримінально-процесуальний закон передбачає виключення з правила про можливість її спростування.

Відзначається, що послідовне застосування презумпції істинності вироку, що набрав законної сили, призводить до виникнення преюдицій, які передбачають обов'язковість рішень одного суду для іншого. Використання преюдицій при доказуванні у кримінальних справах повинно розглядатися виключно як право суду щодо покладення в основу вироку або іншого судового рішення, що постановлюється ним, тих або інших обставин справи без їх повторного дослідження.

На основі проведеного аналізу преюдиційних фактів і можливості їх використання при провадженні у кримінальних справах, пропонується доповнити КПК України статтею 67-1 «Преюдиційна сила судових рішень у господарських, цивільних та адміністративних справах і вироків у кримінальних справах, що набрали законної сили».

У підрозділі 3.3. «Формування правових презумпцій на сучасному етапі розвитку кримінально-процесуального законодавства України» досліджується сучасний стан розвитку кримінально-процесуального законодавства та висловлюються пропозиції щодо доцільності виділення, крім презумпції невинуватості та презумпції істинності вироку, що набрав законної сили, інших кримінально-процесуальних презумпцій. Їх виділення

зумовлюється закріпленням відповідних норм у КПК України, а також викладенням їх в якості положень проекту КПК України.

Наголошується, що реформування кримінально-процесуального законодавства України призвело до виникнення та закріплення низки нових галузевих презумпцій, до числа яких відносяться:

1. Презумпція необ'єктивності особи, що провадить дізнання, слідчого, прокурора та судді полягає в тому, що у випадку заявлення їм учасниками кримінального процесу відводу, вказані суб'єкти вважаються неупередженими або зацікавленими у результатах розгляду справи та не можуть здійснювати провадження в ній.

2. Презумпція недопустимості доказів, отриманих із порушенням норм кримінально-процесуального закону, полягає в тому, що у випадку заявлення учасниками судового розгляду клопотання про виключення з дослідження у судовому розгляді справи доказів, отриманих із порушенням норм кримінально-процесуального закону, вони вважаються недопустимими, якщо стороною обвинувачення не буде доведено допустимість джерел, суб'єктів, способів, засобів і методів отримання цих доказів.

3. Презумпція достовірності фактичних обставин справи, що не досліджувалися судом першої інстанції при застосуванні спрощеного порядку судового розгляду кримінальної справи, полягає в тому, що докази стосовно фактичних обставин кримінальної справи та розміру цивільного позову, які не досліджувалися судом у зв'язку з їх неоспоренням учасниками судового розгляду, вважаються достовірно встановленими та не підлягають перегляду в апеляційному порядку.

4. Презумпція допустимості матеріалів, отриманих у ході міжнародного співробітництва, полягає в тому, що отримані посадовими особами компетентних правоохоронних органів іноземних держав при виконанні доручень (запитів) про надання правової допомоги, поданих вітчизняними органами досудового розслідування та судами, документи і предмети за умови дотримання вимог щодо їх процесуального оформлення, визнаються допустимими, мають доказову силу на території України і не потребують легалізації.

Особа, що провадить дізнання, слідчий, прокурор і суддя при здійсненні провадження у кримінальних справах нерідко стикаються із вказаними презумпціями, наявність яких зобов'язує цих суб'єктів до вчинення процесуальних дій з їх визнання у правозастосовному акті, або до подальшого спростування цих презумпцій.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** підсумовуються наукові результати дослідження та узагальнюються пропозиції щодо вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства України та практики його застосування.

Дослідження історичного розвитку, сучасного стану та перспектив удосконалення інституту кримінально-процесуальних презумпцій дозволяє сформулювати такі висновки, що носять характер теоретично обґрунтованих положень, а також пропозицій щодо внесення змін і доповнень до Конституції України та КПК України:

1. Правові презумпції в кримінальному процесі – це прямо або побічно закріплені нормами кримінально-процесуального законодавства вірогідні припущення, які відображають звичайний порядок зв'язку між предметами та явищами стосовно існування юридичних фактів при наявності уже відомих або встановлених інших юридичних фактів з метою досягнення завдань кримінального процесу.

2. Правові презумпції наділені логічною та правовою природою, що зумовлює притаманність їм відповідних ознак, які умовно можна поділити на два види: 1) ознаки, які характеризують логічну природу правових презумпцій; 2) ознаки, які характеризують юридичну природу правових презумпцій.

3. У процесі доказування в кримінальних справах застосовуються загально-правові, кримінально-правові та кримінально-процесуальні презумпції. Їх закріплення у нормах чинного законодавства є закономірним та обґрунтованим, оскільки застосування презумпцій у правозастосовчій діяльності сприяє найбільш повному та об'єктивному вирішенню кримінальної справи. У кримінальному процесі України застосовуються такі загально-правові презумпції: 1) презумпція знання закону; 2) презумпція добропорядності громадян; 3) презумпція законності правових актів.

4. Широкого застосування у кримінальному процесі України знаходять галузеві презумпції: 1) презумпція невинуватості; 2) презумпція істинності вироку, що набрав законної сили.

5. Реформування вітчизняного кримінально-процесуального законодавства привело до виникнення та закріплення низки нових галузевих презумпцій, до числа яких відносяться: 1) презумпція необ'єктивності особи, що провадить дізнання, слідчого, прокурора та судді; 2) презумпція недопустимості доказів, отриманих із порушенням норм кримінально-процесуального закону; 3) презумпція достовірності фактичних обставини справи, що не досліджувалися судом першої інстанції при застосуванні спрощеного порядку судового розгляду кримінальної справи; 4) презумпція допустимості матеріалів, отриманих у ході міжнародного співробітництва.

6. На основі проведеного аналізу сучасного стану правового регулювання інституту презумпцій запропоновано внести такі зміни та доповнення до чинного законодавства України: 1) доповнити статтю 68 Конституції України частиною 3 такого змісту: «У разі порушення норм права посадові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, підприємств, установ та організацій, а також громадяни вважаються такими, що знають норми

чинного законодавства, якщо інше не буде встановлено в передбаченому законом порядку»; 2) доповнити статтю 8 Конституції України частиною 4 наступного змісту: «Правові акти, що видаються органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, громадськими об'єднаннями та їх посадовими особами, вважаються законними, поки інше не буде доведено у встановленому законом порядку»; 3) викласти частину 1 статті 62 Конституції України у такій редакції: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили»; 4) викласти статтю 53 КПК України у такій редакції: «Особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суд зобов'язані роз'яснити особам, які беруть участь у справі, перед початком проведення процесуальної, у тому числі слідчої або судової дії, або одразу після прийняття щодо вказаних осіб процесуальних рішень, їх права та обов'язки і забезпечити можливість здійснення прав і виконання обов'язків»; 5) доповнити КПК України статтею 67-1 «Преюдиційна сила судових рішень у господарських, цивільних та адміністративних справах і вироків у кримінальних справах, що набрали законної сили».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Гаргат-Українчук О.М. Поняття, ознаки та значення правових презумпцій у кримінальному процесі України /О.М. Гаргат-Українчук //Держава і право. – Вип. 45 – 2009. – С. 446-452.

2. Гаргат-Українчук О.М. Класифікація правових презумпцій у кримінальному процесі України: проблеми теорії та практики /О.М. Гаргат-Українчук //Часопис Хмельницького університету управління та права: Університетські наукові записки. – 2009. – № 2 (30). – С. 265-270.

3. Гаргат-Українчук О.М. Презумпція істинності вироку суду, що набрав законної сили /О.М. Гаргат-Українчук //Правова держава. – № 11.– 2009. – С. 160-164.

4. Басай В.Д., Гаргат-Українчук О.М. Презумпція добропорядності громадян у кримінальному процесі України: юридична природа та проблеми застосування / В.Д. Басай, О.М. Гаргат-Українчук //Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління. – Том 12. – Вип. 25. – Ч. 2. – 2009. – С. 94-101.

5. Гаргат-Українчук О.М. Особливості реалізації загально-правової презумпції знання закону в кримінальному процесі України /О.М. Гаргат-Українчук //Актуальні питання державотворення в Україні очима молодих учених: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів,

аспірантів та молодих вчених (м. Київ, 23-24 квітня 2009 р.). – Київ, 2009. – С. 203-204.

6. Гаргат-Українчук О.М. Виникнення та розвиток презумпцій у кримінальному процесі /О.М. Гаргат-Українчук //Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовчій діяльності: зб. матеріалів науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора А.Я. Дубинського (м. Київ, 3 квітня 2009). – Київ, 2009. – С.536-540.

7. Гаргат-Українчук О.М. Презумпція невинуватості та принцип презумпції невинуватості: питання співвідношення /О.М. Гаргат-Українчук //Актуальні питання реформування правової системи України: зб. наук. праць за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції. Т. 2 (м. Луцьк, 29-30 травня 2009 р.). – Луцьк, 2009. – С. 514-516.

АНОТАЦІЯ

Гаргат-Українчук О.М. Презумпції у кримінальному процесі України. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2010.

Дисертація присвячена комплексному вивченню теоретичних і практичних проблем дії презумпцій у кримінальному процесі України, а також удосконаленню законодавства України, яке закріплює як загально-правові презумпції, що діють у кримінальному процесі, так і кримінально-процесуальні презумпції.

Досліджено питання історичного розвитку, поняття, ознаки, значення та класифікації презумпцій, які застосовуються в кримінальному процесі України, значення загально-правових презумпцій у процесі доказування у кримінальній справі, механізм дії галузевих (кримінально-процесуальних) презумпцій.

Запропоновано науково обґрунтовані проекти змін і доповнень до законодавства України за темою дисертації.

Ключові слова: презумпція, законність, добропорядність, невинуватість, істинність, законна сила.

АННОТАЦИЯ

Гаргат-Украинчук О.М. Презумпции в уголовном процессе Украины. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика;

судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2010.

Диссертация посвящена комплексному изучению теоретических и практических проблем применения правовых презумпций в уголовном процессе Украины, а также усовершенствованию норм законодательства Украины, которые закрепляют данные правовые явления.

Рассматриваются возникновение, историческое развитие и современное состояние презумпций в уголовном процессе, определяются понятие и признаки презумпций, а также на основании разных критериев приводится их научно-обоснованная классификация.

Акцентируется внимание на необходимости теоретических исследований юридической природы, роли и места правовых презумпций в регулировании общественных, в том числе и уголовно-процессуальных отношений.

На основании осуществленного анализа норм действующего законодательства и теоретического материала характеризуются некоторые общеправовые презумпции, которые находят свое специфическое применение в уголовном процессе Украины, а именно: презумпции знания закона, презумпции добропорядочности граждан и презумпции законности правовых актов. Обосновывается мнение о необходимости конституционного закрепления презумпции знания закона и презумпции законности правовых актов.

Дальнейшее развитие в диссертации получило изучение теоретических и практических аспектов реализации уголовно-процессуальных презумпций при производстве в уголовных делах. Особое внимание уделяется разграничению понятий «презумпция невиновности» и «принцип презумпции невиновности». Указывается на возможность исключения из правила об опровержении презумпции истинности приговора, набравшего законной силы, а именно в случае окончания срока на кассационное обжалование презумпция истинности приговора, набравшего законной силы, приобретает неопровержимый характер.

Формулируются научно обоснованные пропозиции относительно совершенствования последующего формирования правовых презумпций в связи с развитием уголовно-процессуального законодательства Украины. В частности, акцентируется внимание на необходимости теоретического исследования содержания, порядка проверки и практики применения следующих отраслевых презумпций: презумпции необъективности лица, осуществляющего дознание, следователя, прокурора и судьи, которые подлежат отводу; презумпции недопустимости доказательств, полученных с нарушением норм уголовно-процессуального закона; презумпции достоверности фактических обстоятельств дела, которые не исследовались судом первой инстанции при применении упрощенного порядка судебного

разбирательства уголовного дела; презумпции допустимости материалов, полученных в ходе международного сотрудничества.

Сформулированы научно обоснованные проекты изменений и дополнений к законодательству Украины на основе осуществленного исследования, которые регулируют применение презумпций в уголовном процессе Украины. Особое внимание уделено разработке норм Конституции Украины и УПК Украины, закрепляющих отдельные элементы общеправовых и уголовно-процессуальных презумпций. В частности, на основании анализа применения презумпции истинности приговора, вступившего в законную силу, обоснована необходимость законодательного закрепления преюдициальной силы судебных решений в хозяйственных, гражданских и административных делах и приговоров в уголовных делах, которые набрали законной силы.

Результаты исследования обогащают теоретические основы уголовного процесса, могут быть использованы в будущих научных исследованиях, в процессе совершенствования действующего законодательства, в учебном процессе, в деятельности по применению правовых презумпций в уголовном процессе Украины.

Ключевые слова: презумпция, законность, добропорядочность, невиновность, истинность, законная сила.

SUMMARY

Gargat-Ukrainchuk O.M. Presumptions in the criminal process of Ukraine. – Manuscript.

Thesis for the candidate degree of legal sciences on specialization 12.00.09 – criminal process and criminalistics, forensic examination; operatively search activity. – Odesa National Law Academy, Odesa, 2010.

Dissertation is devoted the complex study of theoretical and practical problems of action of presumption in the criminal process of Ukraine, and also to perfection of legislation of Ukraine, which fastens as in-sectorial presumption which operate in a criminal process, so presumption of criminal process.

The questions of historical development, concept, sign, value and classification of presumption, which are used in the criminal process of Ukraine, value in the general lines of presumptions of law in the process of finishing telling in criminal case, mechanism of action of a particular branch presumption are investigated.

Scientifically grounded projects of changes and additions to the legislation of Ukraine are offered according to the dissertation theme.

Keywords: presumption, legality, goodwill, unguiltiness, truthfulness, legal force.